

ŒeyhüliŒlâmlık (Bâb-1 MeŒihat)
ArŒivi Defter Kataloğu

Bilgin Aydın - İlhami Yurdakul - İsmail Kurt

Yayın No: 339

Arşiv Dizisi – 2

Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu
Bilgin Aydın - İlhami Yurdakul - İsmail Kurt

İmlâ: Nurettin Albayrak

Kapak tasarımı: Serkan Söğüt

Sayfa tasarımı: Ender Boztürk

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

ISBN 975-389-463-5

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
Altunizade İcadiye Bağlarbaşı caddesi 40
Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul
Tel. (0216) 474 08 50 Faks. (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr

Bu kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin
17.05.2006 gün ve 1208/4 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

İstanbul, Mayıs 2006

İçindekiler

Ön Söz ♦ 9

Kısaltmalar ♦ 11

GİRİŞ

- I. Şeyhülislâmlığın Tarihi Gelişimi ♦ 13
- II. Şeyhülislâmlık (Bab-1 Meşihat) Binası ♦ 19
- III. Şeyhülislâmlık (Bab-1 Meşihat) Binasındaki Kitabe ve Levhalar ♦ 21
- IV. Şeyhülislâmlık Arşiv Malzemesinin Değerlendirilmesi ♦ 24

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLÂMLIK, SİCİLL-i AHVAL MÜDÜRİYETİ,
NAKİBÜLEŞRAFLIK, ANADOLU ve RUMELİ KAZASKERLİĞİ ve
SİCİLLAT-ı ŞERİYYE DAİRESİ DEFTERLERİ ♦ 29

- I. Şeyhülislâmlık Defterleri ♦ 29
- II. Sicill-i Ahval Müdüriyeti Defterleri ♦ 35
- III. Nakібüleşraflık Defterleri ♦ 36
- IV. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği Defterleri ♦ 39
- V. Sicillat-ı Şeriyeye Dairesi Defterleri ♦ 59

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA ŞEYHÜLİSLÂMLIKTA TEŞEKKÜL EDEN
MECLİS ve DİĞER DAİRELERE AİT DEFTERLER • 63

- I. Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye Defterleri • 64
- II. Mahkeme-i Temyiz-i Şeriyye Dairesi Defterleri • 72
- III. Fetvahane-i Âli Defterleri • 74
- IV. Bâb-ı Fetva Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri • 83
- V. Bâb-ı Fetva Memurin Kalemi Defterleri • 91
- VI. Evrak Odası Defterleri • 95
- VII. Mektubi Kalemi Defterleri • 136
- VIII. Tevliyeti Şeyhülislâmlığa Ait Vakıf Defterleri • 139
- IX. Sicillat-ı Şeriyye Dairesi Defterleri • 143
- X. Meclis-i Meşayih Defterleri • 145
- XI. Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şeriyye Dairesi Defterleri • 150
- XII. Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Defterleri • 151
- XIII. Şura-yı İlmiye ve Encümen-i Islahat-ı İlmiye Defterleri • 153
- XIV. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şeriyye Defterleri • 154
- XV. Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesalih-i Talebe Defterleri • 166
- XVI. Muhasebe-i İlmiye Dairesi Defterleri • 181
- XVII. Emval-i Eytam ve Beytülmal Müdüriyeti Defterleri • 224

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZASKERLİKLER ile İSTANBUL ve BİLAD-ı SELASE
KADILIKLARINA AİT SİCİLLER • 247

- I. Rumeli Kazaskerliği Sicilleri • 250
- II. Anadolu Kazaskerliği Sicilleri • 258
- III. Üsküdar Kadılığı Sicilleri • 264
- IV. İstanbul Mahkemeleri Vezaif Defterleri • 275
- V. İstanbul Kadılığı Sicilleri • 276
- VI. Beytülmal Kassamlığı • 277
- VII. Kartal Kadılığı Sicilleri • 278
- VIII. Kısmet-i Belediye ve Müteferrik Mahkemeler Sicilleri • 278
- IX. Rumeli Kazaskerliği Sicilleri • 279

- X. Rumeli Sadareti Defterleri + 280
XI. Anadolu Sadareti Zabıt-ı Dava Defterleri + 281
XII. Bakırköy Mahkemesi Sicilleri + 282
XIII. Beykoz Mahkemesi Sicilleri + 283
XIV. Kasımpaşa Mahkemesi Sicilleri + 283
XV. Kazaskerlik Mahkemesi Sicilleri + 284
XVI. Mahfel-i Şeriyat Mahkemesi Sicilleri + 284
XVII. Küçükçekmece Mahkemesi Sicilleri + 285
XVIII. Tophane Mahkemesi Sicilleri + 287
XIX. Galata Mahkemesi Sicilleri + 289
XX. Mahfel-i Şeriyat Mahkemesi Sicilleri + 289
XXI. Adliye ve Mezahip Nezareti Defterleri + 290
XXII. Müteferrik Siciller + 290

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLÂMLIK ARŞİVİNDE BULUNAN İSTANBUL
MÜFTÜLÜĞÜ'NE AİT DEFTERLER + 291

Ön Söz

Osmanlı kültür ve medeniyetini günümüze ulaştıran ve bu kültürün zenginliğini ortaya koyan müesseselerin en önemlilerinden biri de Osmanlı arşivleridir. Osmanlı kültürel mirasını muhafaza eden Osmanlı arşivleri, zamanın tahribatı ve son dönemlerdeki ihmal ve ilgisizlik yüzünden büyük oranda yok olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun, Bab-ı Defteri ve Defterhane'nin Topkapı Sarayı'nda arşivlerini muhafaza ettiği daireler bulunmakla beraber, müstakil bir devlet arşivi mevcut değildi. XIX. yüzyılda Batı ülkeleriyle artan temaslar, arşivcilik alanında da yeni uygulamaları Osmanlı Devleti'ne taşımış ve Avrupa arşivleri model alınarak 1849 yılında ilk devlet arşivi olan Hazine-i Evrak kurulmuştur. İtalyan mimar Fossati tarafından planlanan arşiv binası, günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından kullanılmaktadır.

Resmî görevlerini Topkapı Sarayı'nın dışında icra eden Şeyhülislâmlar, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ve nakibü'l-esrâfların evraklarını muhafaza ettiği bir arşiv müessesesi bulunmadığı için bu görevlilerin evrakları büyük oranda yok olmuştur. Günümüze ulaşabilmiş defter ve vesikalar ise dağınık halde İstanbul Müftülüğü'nün depolarında korunduğu için araştırmacıların bunlardan yararlanması mümkün olmamıştır.

İstanbul Müftülüğü'ndeki arşiv malzemesinin düzenlenmesi için 1991 yılında Prof. Dr. Faruk Bilici'nin nezaretinde Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi tasnif çalışmaları başlatılmış ve bu çalışmalar, arşiv mekânının tasnif için elverişsiz ve yetersiz olması dolayısıyla aralıklarla devam etmiş ve on yıl gibi

uzun bir süreye yayılmıştır. Tasnifin yapılması ve kataloğun hazırlanmasındaki temel gaye, Meşihat Arşivi'ndeki tasnifsiz malzemeyi tam olarak tespit etmek ve böylece yok olmaktan kurtarıp araştırmacıların hizmetine sunmak olmuştur. Hazırlanan bu kataloğu defterlerin eksiksiz bir listesi olarak tarif etmek doğru olacaktır.

Osmanlı arşiv malzemesini meydana getiren defter ve vesikalar kendilerini ortaya çıkararak bütününün ayrılmaz birer parçasıdır. Bu bakımdan arşiv vesikaları çoğu zaman tek başına bir anlam ifade etmez. Arşiv vesikaları değerlendirilirken muamele gördüğü bütün kalemlerin kayıtları ve nihai işlem kabul edilen cevabî yazı ile birlikte değerlendirilmelidir. Bunun için de Osmanlı arşiv malzemesinin çok ayrıntılı olarak ve defter-evrak münasebetlerini gösterir bir biçimde tasnif edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi'ndeki arşiv malzemesinden öncelikle defterler ele alınmış ve tasnif, evrakın üretildiği kurumu esas alan provenans sistemine uygun olarak tamamlanmıştır. Tasnif çalışması sonunda hazırlanan *Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu* ise "Giriş" ve dört ana bölümden oluşmuştur.

"Giriş"te, şeyhülislâmlığın teşekkülünden ilgasına kadar muhtasar bir tarihçesi verildi ve bu kuruma ait arşiv malzemesi hakkında bir değerlendirme yapıldı. "Birinci Bölüm"de, 1826 yılından önceki Şeyhülislâmlık, Nakibüleşraflık, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği defterleri ile Sicill-i Ahval Müdüriyeti ve Sicillat-ı Şeriyeye Dairesi defterleri; "İkinci Bölüm"de, XIX. yüzyılda Şeyhülislâmlık'ta teşekkül eden meclis ve dairelere ait defterler; "Üçüncü Bölüm"de, kadıaskerlikler ile İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıklarına ait siciller; "Dördüncü Bölüm"de ise İstanbul Müftülüğü'nün Cumhuriyet dönemine ait Osmanlıca defterlerinin listeleri verildi.

Şeyhülislâmlık Arşivi'ndeki tasnif çalışmalarını başlatan ve tasnif döneminde ilgisini esirgemeyen Prof. Dr. Faruk Bilici'ye, tasnif yıllarında İstanbul Müftülüğü görevini yürüten Selahattin Kaya'ya, halen İstanbul Müftülüğü görevinde bulunan Prof. Dr. Mustafa Çağrıncı'ya, kataloğun yayımlanması hususundaki ilgi ve teşviklerinden dolayı hocamız Prof. Dr. İsmail Erünsal'a, teknik yardımlarından dolayı Dr. Yücel Dağlı'ya, tasnif döneminde arşivden sorumlu bulunan ve halen İstanbul Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Dr. Abdülaziz Bayındır'a, yine dönemin arşiv personelinin Ömer Özkan ve Bayram Yazıcı ile tasnif çalışmaları esnasında vefat eden rahmetli Selahattin Arıgün'e ve emeği geçen herkese teşekkürü borç biliriz.

Kısaltmalar

<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
El	Evail
Et	Evasıt
Er	Evahir
M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rebiulevvel
R	Rebiulahir
Ca	Cemaziyelevvel
C	Cemaziyelahir
B	Recep
Ş	Şaban
N	Ramazan
L	Şevval
Za	Zilkade
Z	Zilhicce

Giriş

I. Şeyhülislâmlığın Tarihi Gelişimi

Osmanlılarda Şeyhülislâmlık müessesesinin doğuşu ve ilk şeyhülislâmın kim olduğu meselesi uzun tartışmalara konu olmasına rağmen henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Molla Şemseddin Fenari genellikle ilk Osmanlı şeyhülislâmı olarak kabul edilmektedir. Richard Repp, Molla Fenari'nin II. Murad'ın saltanatı döneminde 828/1424 senesinde şeyhülislâmlığa (müftülüğe) tayin edildiği şeklindeki görüşü eleştirerek ilk müftünün Fahreddin Acemi olabileceğini ileri sürmüştür. Repp'in bu hususta öne sürdüğü gerekçeler Fahreddin Acemi'nin müftülük hizmetine, kadılık görevinden bağımsız olarak sadece fetva göreviyle tayin edilmesi ve ilk kez kendisine müftülük görevi mukabilinde maaş bağlanmasıdır. Repp'e göre Molla Fenari ve Molla Yegân'ın müftü olmadıkları ileri sürülemezse de müftülük vazifesini icra ettiklerini gösterir deliller kadılıklarına dair rivayetlere göre çok daha zayıftır.¹

Repp'in Osmanlı kaynaklarında geçen ifadelerden bu sonuca nasıl ulaştığını bilemiyoruz. Çünkü *Hadâiku's-Şakâyık*'ta Molla Fenari ve Fahreddin Acemi hakkında verilen bilgiler, bunlardan birisini, diğerine nisbetle müftü olarak tercih etmek için yeterli kuvvette deliller değildir.² Ayrıca resmî bir unvan olmasa

¹ Richard Repp *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986, 120-121.

² *Hadâiku's-Şakâyık*'ta Mecdî Mehmed Efendi Molla Fenârî'nin müftülüğü hakkında iki ayrı yerde bilgi vermektedir: "ve dahi fûnûn-ı adîdeye müte'allik havâşî ve resâilden ferâ'id-i

bile, Şemseddin Fenari adına düzenlenmiş vakfiyede³ ondan şeyhülislâm sıfatıyla; “sadru’s-sudûr ve Şeyhülislâm mevlânâ ve seyyitînâ şemsü’l-milleti ve’l-hak ve’d-dîn” şeklinde bahsedilmiş olması Fenari’nin müftülüğünü gösteren önemli bir işaret olarak kaydedilebilir. Çünkü *Kitâbu Âlâmü’l-Ahyâr*’a göre şeyhülislâm sıfatı fetva verme salahiyetine sahip âlimler için bir tazim ifadesi olarak kullanılmıştır.⁴

Şeyhülislâmla ilgili ilk hukukî düzenleme Fatih Kanunnamesi’yle yapılmıştır.⁵ Kanunname’de “Şeyhülislâm ulemânın reisidir” denilerek şeyhülislâma bütün ulemanın üstünde bir mevki verilmekte ve muallim-i sultânînin de “serdâr-ı ulema” olduğu bildirilmektedir:

“Şeyhülislâm ulemânın reisidir ve muallim-i sultânî dahi serdâr-ı ulemâdır. Vezir-i a’zam onları ri’âyeten üstüne almak münâsibdir ama müfti ve hoca vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi iderler”

Kanunnamenin şeyhülislâm ve muallim-i sultani için yaptığı bu tanımlar, aslında ulema hiyerarşisini göstermemekte; daha doğrusu ulemanın nezaretini bunlara verecek şekilde geniş bir yetki alanı belirlememektedir. Bu unvanlar ancak itibarî şeref unvanları olarak anlaşılmalıdır. Zaten şeyhülislâm ve muallim-i sultani için kullanılan *ulemanın reisi* ve *serdar-ı ulema* ibareleri aynı anlamı taşımakta olup ulemanın riyaseti aynı zamanda iki kişiye birden verilemeyeceği için buradan da kanunnamedeki reis veya serdar tanımlamasının bunlara ulema üzerinde bir yetki bahşetmediği anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında şeyhülislâmın fetva hizmetine Bayezid Medresesi müderrisliği ve Sultan Bayezid Evkafı nazırlığı görevleri de eklendi. Bu yüzyılın son çeyreğine girilirken de kadıaskerlerin, yüksek rütbeli müderrislerin, mevali denilen büyük kadıların, meşayih denilen tarikat şeyhlerinin tayin ve azıllarının yazılması ve bu muamelelerin yürütülmesi vazifesi şeyhülislâma verildi.

fevâ’idi şâmil müellefât-ı kesire tesvid eyledi. Lâkin emr-i Fetva ve meşâgil-i tadrîs ve kazâ ol müsveddâtı beyaz itmeğe mâni’ oldı.”, “müellif-i şakâik pederleri vesâatıyla cedd-i pâkinden nakl eyledi ki Mevlânâ Fenârî memâlik-i Osmâniye’de müfti ve mahmiye-i Bursa’da kadı ve Manastr Medresesi’ne müderris olup manâsıb-ı mezkûreyi bir zamanda cem’ eyledi.” (Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâiku’ş-Şekâyik*, Neşreden Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 49). Mecdi Efendi, Fahreddin Acemi’nin müftülüğü hakkında ise şunları söylemektedir; “Şive-i kadim-i eslâf üzere ba’zı medârise müderris olduktan sonra merhûm ve mağfûrun leh Sultan Murad Hân-ı Gâzî zamânında yevmi 30 akçe vazife-i nazife ile müfti oldı” (Mecdi, *Hadâiku’ş-Şekâyik*, s. 81).

³ Bu vakfiye Mustafa Bilge tarafından neşredilmiştir: *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 233-241.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 347-348

⁵ “Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi”, neşreden Abdülkadir Özcan, *Tarih Dergisi*, 33, (1982), s. 33-42.

Ayrıca Yavuz Sultan Selim devrinde Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemali Efendi ve daha sonra Şeyhülislâm İbn-i Kemal (Kemalpaşazade) ile Ebussuud Efendi dönemlerinde şeyhülislâmlık makamı ilmiye sınıfı ve diğer kurumlar arasında nüfuz ve tesirini artırdı. Böylece şeyhülislâmlık idarî bir müessese olarak gelişimine yeni bir ivme katmış oldu. Şeyhülislâmlığın resmî bir müessese olarak teşekkülü ve hizmet alanının genişlemesine paralel olarak maiyet memur ve hizmetlilerinin nevi ve sayısı da arttı.⁶

İslâm hukukunu yorumlamadaki yetkisi dolayısıyla şeyhülislâm, devletin tüm önemli kararlarında rey sahibi ve esasen bir dünya görüşü de olan bir devlet adamıydı. Bu nedenle şeyhülislâm sadrazamla beraber resmî ve özel günlerde yapılan merasimlerde eşit tutulur, ülkenin başka hiçbir idarecisine tanınmayan sıklıkta huzura kabul ayrıcalığına nail olurdu. İlmiye sınıfının âmiri olan şeyhülislâmın başında bulunduğu bu müessese, ilk Osmanlı şeyhülislâmı kabul edilen Molla Şemseddin Fenari'den son şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi'ye kadar 498 yıllık bir geleneği temsil eder (1424-1922).

Şeyhülislâmlar başlangıçta "kayd-ı hayat" şartıyla atandıkları ve azledilmez (lâ-yen'azil) oldukları için ilk 19 şeyhülislâmdan, kendi isteğiyle istifa edenler hariç, hepsi görevlerinin başında vefat etmiştir. Ancak Kanunî devri şeyhülislâmlarından Çivizade Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi, tasavvufu ve özellikle Muhyiddin Arabî ve Mevlana Celaleddin Rumî gibi büyük mutasavvıfları eleştirerek asıl vazife alanının dışına çıkması ve para vakıfları hakkında menfi fetvalar vermesi nedeniyle görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum şeyhülislâmlık geleneğinde ilk azil örneği kabul edilebilir. Bundan sonra III. Murad devrinde (1574-1595) "Beylerbeyi vak'ası" diye bilinen ve yeniçerilerin ilk defa devlet adamlarının başlarını istedikleri isyandan sonra veziriazam ve tüm vükelâyla beraber Müeyyedzade Abdülkadir Şeyhî Efendi'nin azledilmesi üzerine şeyhülislâmların azledilmezlikleri son bulmuştur. Aynı kişinin mükerrer şeyhülislâm atanması da Bostanzade Mehmed Efendi'nin Şeyhî Efendi'nin yerine atanıp bir müddet sonra azil ve yeniden atanmasıyla başlamıştır.

İlmiye mensupları genellikle idam cezasından istisna edilmelerine rağmen şeyhülislâmlardan bazıları idam edilmiş; ancak "şehit" olarak anılmışlardır. Bunların şehit olarak anılması ilmiyenin dokunulmazlığının ihlâlüne karşı bu meslek müntesiplerinin bir tepkisi mahiyetindedir. Şeyhülislâmlar, efendi unvanıyla anıldıkları halde bazılarının bu unvanının başına "bey" kelimesi eklenerek "beyefendi" şeklinde anılmaları, bunların paşa oğlu veya torunu olduklarını gösterir. Şeyhülislâmlık görevini yapmamış bir âlime "meşihat payesi"

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 179-185.

yani fahrî şeyhülislâmlık unvanı ise ilk defa Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin *Ravzatü'l-Ebrâr* adlı eserini 1649 yılında padişaha takdim etmesinin akabinde, ikincisi de II. Mustafa devrinde iktidarın tüm gücünü eline alan Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin meşihatında büyük oğlu Fethullah Efendi'ye verilmiştir (1701).

Bu istisnâ iki meşihat payesi uygulamasının aksine, ilmiye mesleğine giriş için kendi içinde derecelere ayrılmış olan medreselerde bir program dahilinde ilgili dersler okunur, mezun olunduktan sonra müderris veya kadı olmak üzere sıra beklenir; yargı, eğitim, dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin diğer pek çok alanında görev alınır ve kıdem olarak en üst derece olan Rumeli payesine ulaşırdı. Ayrıca ilmiyeden bir kişi bilgi ve kabiliyetleri yeterli görülürse mensubu bulunduğu sınıfın dışında bir mesleği seçerek sınıf değiştirebilirdi.

Ancak bu prosedürün işleyişinde aksamalar oldu ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren seyfiye ve kalemiye sınıflarında olduğu gibi, ilmiyede de (medrese ve kadılık) tedricî bir surette bozulma görüldü. İlmiye sınıfındaki aksaklıkların başlıcaları; rüşvet ve iltimasla veya başka herhangi bir yolla ehil olmayan kişilerin mesleğe girişi ve bu sınıfın üst düzey idarecileri olan kadiaskerler ile şeyhülislâmların bazen bilerek bazen de bilmeyerek usule aykırı muameleleri uygulamalarıydı. Bu yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık iki yüz yıl boyunca ilmiye sınıfının üst düzey amirleri olan şeyhülislâm ve kadiaskerlere hitaben fermanlar gönderilerek aksaklıkların ve usulsüz uygulamaların önlenmesi ve düzenin tesisi istendi. Bu durum devrinde kaleme alınan lâyihalarda da tekrarlanarak benzer çözüm yolları önerildi.

Ancak Osmanlı merkez ve taşra teşkilatında hususî olarak da ilmiye teşkilatında devam eden ıslahat çalışmaları mevcut kurumların tenbih, tekit ve tehditle ıslahının mümkün olmadığı; kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yenileşmenin de kaçınılmaz olduğunu gösterdi. Aynı şikâyetler 1789 (1203) yılında III. Selim'in tahta çıkmasından 1826 (1242) yılında yeniçeriliğin ilgasına kadar yazılan ve yeni çözümler teklif eden hatt-ı hümayun ve lâyihalarda da tekrarlanarak ilmiye sınıfının usulsüz uygulamalarından yakınıldı. Bu durum, yani aynı şikâyet ve uyarıların devam etmesi, beklenen neticenin temin edilemediği, aksaklık ve usulsüz uygulamaların da büyük ölçüde devam ettiğini göstermektedir.⁷

1826 yılında yeniçeriliğin ilga edilerek reformların önündeki en önemli engelin kaldırılması üzerine, öteden beri devam eden ıslahat teşebbüsleri, XIX.

⁷ Geniş bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Yenileşme Süreci (1826-1878)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 1-4.

yüzyılda müesseseler üzerinde köklü değişikliklere gidilmesi neticesini verdi. İlimiye teşkilatı da devam eden kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yenileşme sürecinde yeniden yapılandı.

Vak'a-yı Hayriyye'den sonra (1826) Ağa Kapısı isminin Fetvahane olarak değiştirilip şeyhülislâmlara sabit bir mekân olarak tahsisi üzerine, burası büyük bir tadilata uğradı ve yeniden tefriş edildi.. Böylece şeyhülislâmlık merkez teşkilatı ihtiyaç duyduğu sabit bir mekâna kavuştu. 1836 yılına kadar burada sadece şeyhülislâm, fetva emini ve maiyeti memurları bulunuyordu. Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri ile İstanbul kadısı görevlerini kendi konaklarında ifa ediyorlardı. Dolayısıyla her görev değişiminde bu mahkemelerin yerleri de değişiyordu. 1836 yılında Anadolu ve Rumeli Kadiaskerliği ile İstanbul Kadılığı, Fetvahane'de kendileri için hazırlanan hususî dairelere taşındı. Böylece başlıca şer'î daireler bir çatı altında toplandı.

Osmanlı modernleşmesi ve ilmiye teşkilatındaki bu yenileşme sürecinde Ağa Kapısı isminin Fetvahane olarak değiştirilerek şeyhülislâmlara sabit bir mekân olarak tahsis edilmesi, ilmiye merkez teşkilatının ihtiyaç duyduğu sabit bir mekâna kavuşmasını; Anadolu ve Rumeli Kadiaskerliği ile İstanbul Kadılığı'nın Fetvahane'ye taşınması da ilmiye teşkilatına ait başlıca şer'î dairelerin bir çatı altında toplanmasını sağladı. 1838 yılında sadrazamın yetkisinde olan ve kadiaskerlerle İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının katılımıyla yapılan arz odası murafaasının yeni bir usule bağlanarak yargıda son merhale olan temyiz görevinin de şeyhülislâmın nezaretine verilmesiyle şeyhülislâmın yetki ve sorumluluk alanına bir yenisi daha eklendi.

Böylece fetva gücünü elinde bulunduran, teşrifat ve meşverette en üst düzeyde temsil yetkisine sahip olan şeyhülislâm, diğer üst düzey ilmiye kurumları ve temyiz görevinin de nezaretine verilmesiyle gücünü ve etkinliğini artırdı. Merkez teşkilatında ihtisaslaşmaya gidilirken şer'î işler ve daireler ile ilmiye sınıfına ait bürokratik işlemler de şeyhülislâm nezaretinde toplandı. Bu süreçte ilmiye merkez teşkilatı (Meşihat) da sadaret gibi nezaret olarak adlandırılmayarak şeyhülislâm şer'î işler nazırı sıfatıyla ve sadrazamla eşit seviyede Meclis-i Vükelâ üyesi oldu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında tesis edilen yeni kurumlar ve meclisler ile ilmiye teşkilatında kurumlaşma ve yenileşme en ciddi reform sürecini yaşadı. Terekelerin yazım ve taksim muameleleri yine kadiaskerlikte bırakılarak yetim paralarının işletilme yetkisi şeyhülislâmlıkta kurulan Emval-ı Eytam Nezaretine, kaza kadılarının tayin muamelelerinde önemli bir aşama olan kadıların seçimi ve benzeri tüm muameleleri Meclis-i İntihab-ı Hükkam'a ve kadiaskerlerin huzur murafaası yetkilerinde davanın ilk tetkiklerinin yapılması işi de Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye'ye aktarıldı. Böylece ilmiye merkez daireleri ve şer'î

işler bir nezaret altında toplandıktan sonra özellikle kadiaskerlerin görevlerinde revizyona gidilerek miras, yargı ve kadınların atamasıyla ilgili yetkilerinin bir kısmını yeni kurulan ihtisas meclislerine aktararak işin daha düzenli yapılması sağlandı.

İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıklarının beledi yetkilerinin ellerinden alınması, evkaf nezaretlerinin ilgası, bâb ve kısmet mahkemelerinin birleştirilmesi gibi düzenlemelerle klasik dönemden tevarüs eden bazı yetkileri çağdaş usullere göre yeniden yapılandırıldı. Ayrıca hususî olarak kadı yetiştirmek amacıyla bir mektep (Muallimhane-i Nüvvab) açıldı. Teşkilatlanmalarında belli ölçülerde bir muhtariyete sahip olan tekkeler bürokraside gelişen merkezîyetçi harekete paralel olarak yeni düzenlemelere tabi tutuldu ve şeyhlerin tayinleri ile dervişler arasında meydana gelen davaların görülmesi için Meclis-i Meşayih kuruldu. Bu arada taşrada kurulan kur'a meclislerine mukabil İstanbul ve Bilad-ı Selase medreselerinde bulunan talebelerin askerlik muamelelerini yürütmek üzere şeyhülislâmlık bünyesinde Meclis-i İmtihan-ı Kur'a tesis edildi. Böylece hem ilmiyedeki mevcut yapısının ıslahı hem de yeni ihtiyaçlarının karşılanması için şeyhülislâmlık bünyesinde yeni birimler ve meclislerin kurulmasıyla ikinci kez ilmiye teşkilatında kurumlaşma ve yenileşme en ciddi reform sürecini yaşadı.

Sürekli arz eden bu kurumlaşma ve ihtisaslaşma sürecinde Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf-ı Hümayun birimi Evkaf Nezareti, Mecelle Cemiyeti de Adliye Nezareti bünyesinde teşekkül etti. Ancak Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf-ı Hümayun, Meclis-i Teftiş ve Mecelle Cemiyeti'nin iş alanı şer'î işlerdendi. Yani esas itibarıyla birincisi vakıf hukuku, ikincisi de Osmanlı medenî hukuku olan Hanefî hukuku esaslarına dayanmaktaydı. Bu iki birim yeniden yapılanma ve ihtisaslaşma çerçevesinde teşekküllerinden bir müddet sonra esas itibarıyla şer'î işlerden mesul oldukları gerekçesiyle şeyhülislâmlığa bağlandılar. Böylece şeyhülislâmın yetki ve sorumluluk alanı biraz daha genişledi.

Sonuç olarak şeyhülislâmlık, III. Selim ile başlayan ve II. Mahmud ile devam eden yenileşme döneminde tüm şer'î işlerin ve kurumların mercii oldu. İlmiye teşkilatında şeyhülislâmın yetki ve sorumluluk alanı genişledi. İlmiye teşkilatı ilk kez tüm birimleri ile hiyerarşik olarak şeyhülislâmın başında bulunduğu bir teşkilat yapısına kavuştu. Vakıfların idaresi hariç; kaza ve ifta işlerinin nazırı şeyhülislâm oldu. Esas itibarıyla XIX. yüzyılda şeyhülislâm sadece ihtiyaç duyulan konularda gereken fetvaları vermek zorunda olan bir onay mercii değil, fetva verme vazifesine ve yargıda temyiz yetkisine de nezaret eden geniş bir teşkilatın nazırıydı. Bu itibarla şeyhülislâmlar idarî ve siyasi kimlikleri olan ve Osmanlı merkez bürokrasisinin vazgeçilemez ve ihmal edilemez temel unsurlarından biriydi.⁸

⁸ Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı*, s. 230-232.

Tanzimat devrinin tamamlandığı 1876 yılından sonra da ilmiye teşkilatında yenileşme ve ıslahat çalışmaları devam etti. II. Abdülhamid devrinde dinî eserlerin incelenmesi amacıyla Tedkik-i Müellefat Encümenliği, Kur'an-ı Kerim basımını denetlemek ve basılan Kur'anları kontrol etmek için Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi ve İstanbul ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar, Eyüp) kadılıkları ve bu kadılıklara bağlı diğer kadılık şer'iyeye sicillerinin muhafazası için Sicillat-ı Şer'iyeye Dairesi gibi yeni birimler kuruldu.

II. Meşrutiyet döneminde ise İstanbul medreseleri Darü'l-hilafetü'l-aliyye Medreseleri adı altında toplandı ve bu medreselerin âli kısmını bitirip veya dışardan bütün sınıflara ait imtihanları verip şer'î ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler için Medresetü'l-mütehassisin kuruldu. Ayrıca yeterli donanıma sahip imam ve hatip ihtiyacını karşılamak üzere Medresetü'l-eimme ve'l-huteba, vaizler için Medresetü'l-vaizin ve Medresetü'l-irşad gibi yeni ihtisas medreseleri açıldı.

Ayrıca Şeyhülislâmlık merkez dairesinde ve şeyhülislâmın nezaretinde olmak üzere ilmiye memurlarının sicil kayıtlarını tutmak üzere Sicill-i Ahval-i Memurin, dinî hayata dair problemlerle ilgili araştırma ve inceleme yapmak ve İslam aleyhindeki propagandalara cevap vermek üzere Darülhikmeti'l-İslâmiye kuruldu. Bununla beraber İlamât-ı Şeriyeye İcra Dairesi, Şura-yı İlmiye, Dosya ve İstatistik Kalemi, Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye, Hakimlik Berat-ı Şerifi Encümen-i Mahsusu, İslahat-ı İlmiyye Encümeni, İstilahat-ı İlmiyye Encümeni, Sihhiye Müfettiş-i Umumiği gibi yeni meclis ve birimler kurularak mevcut işlerin daha düzenli yürütülmesi ve yeni ihtiyaçların karşılanması amaçlandı.

II. Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Binası

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra şeyhülislâmlara tahsis edilen Ağa Kapısı, Süleymaniye'de yeniçeri ağası makamı olarak XVII. yüzyılın başlarında büyük bir saray olarak inşa edildi. Saray, yeniçeri ağasının ailesi ile ikâmetine tahsis edilmiş harem kısmı ile çok sayıda daire ve köşkten müteşekkildi. En yüksek ve meşhur binalarından biri olan Tekeli Köşkü'nden Haliç, Galata, Boğaz ve Topkapı Sarayı görülebiliyordu. Diğer bir önemli bina da Hünkâr Köşkü idi. Burada altın yaldızlı bir taht odası ile bu odanın ağa Divanının toplandığı salona bakan bir penceresi vardı. Ağa Kapısı'nın İstanbul'da başka hiçbir binada bulunmayan bir diğer yapısı ise bütün İstanbul'a hakim olan ahşap yangın kulesi idi.

Yeniçeri ağasından başka, katar ağalarının resmî makamları da buradaydı. Ağa Kapısı'nda gece-gündüz yaklaşık 2.000 kişi ikâmet ederdi. Ayrıca büyük

bir cami, hamam, odalar, çardaklar, sofalar, küçük mescitler, hamamlar, mut-faklar, dehlizler ve mahzenlerin dışında, Ağa Kapısı'nın ve ocağın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için imalathanelerden mürekkep bir de çarşısı vardı. Bu saray birincisi 1660 yılında olmak üzere, 1749 yılında Küçükpazar ve 1774 yılında da Cibali yangınlarında tamamen yandı.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi üzerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye kuruldu. Bu arada yeniçeri ağası yerine serasker, "ağa kapısı" yerine de "serasker kapısı" tabirlerinin kullanılması kararlaştırıldı. Bu cümleden olarak Hüdevendigâr sancağı mutasarrıfı Vezir Hüseyin Paşa seraskerliğe getirildi ve bu kuruma çalışma yeri olarak Ağa Kapısı tahsis edildi.

Bir müddet sonra Asakir-i Mansure, Eski Saray'a; burada bulunan cariyele-lerle harem ağaları ve diğer hizmetliler de Saray-ı Cedid'e nakledildi. Ağa Kapısı da Fetvahane olarak isimlendirilerek sadrazamların resmî dairesi olan Bâbüâlî'ye mukabil şeyhülislâmların resmî dairesi oldu. Ancak şeyhülislâm, odaları ve mefruşatı yenilenen Ağa Kapısı'na henüz taşınmamıştı ki yeniçeri-liğin ilgasından yaklaşık bir buçuk ay sonra Hocapaşa Yangını meydana geldi. Bu yangında İstanbul'un birçok mahallesi gibi Bâbüâlî de büyük zarar gördü. Bunun üzerine Fetvahane bir süre Bâbüâlî olarak kullanıldı. Bâbüâlî'nin Yeni-kapı'ya taşınması üzerine, yaklaşık bir yıllık gecikmeyle şeyhülislâm ve maiyeti Fetvahane'ye taşındı.

Ağa Kapısı şeyhülislâmlara sabit bir mekân olarak yeni sakinleri için tefriş edildi. Ancak yaklaşık on yıl sonra odaları poyraz aldığından kış aylarında so-ğuk olan Fetvahane'nin yeni konumuna uygun bir şekilde hizmet verebilmesi için burada tadilat yapılmasına karar verildi. Ağa Kapısı'nın Fetvahane olarak isimlendirilmesi ile başlayan süreç 1837 yılında Fetvahane dairelerinin büyük bir tadilata uğramasıyla tamamlandı. Binaların bir kısmı yıkılarak yeni sakin-leri için uygun ilaveler yapıldı. İlk kapsamlı tamirden sonra Fetvahane'nin inşa ve tamir faaliyetlerine sonraki yıllarda da devam edildi. Fakat bu çalışmalardan hiçbirisi ilk tadil ve inşa faaliyeti kadar kapsamlı olmadı.⁹

Şeyhülislâmlık Binası'na bahçe tarafından üç-dört basamaklı bir merdi-venle girilir ve Şeyhülislâm Dairesi sol kolda büyük bir koridor üstünde bulu-

⁹ Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı*, s. 10-20. 1894 yılında yaşanan büyük İstanbul depreminde başta Kapalı Çarşı olmak üzere çok sayıda bina hasar görmüş veya yıkılmışken aynı bölge içinde bulunan Bâb-ı Fetva dairelerinde herhangi bir hasar meydana gelmediği Şeyhülislâm Mehmed Celaleddin Efendi'nin 9 Muharrem 1312 tarihli şu takririnden anlaşıl-maktadır: "Bâb-ı Fetva devâir-i ebniyesince arzadan eser olmayıp vuku' bulan vesâyâ üze-rine kâffe-i memurîn ve ketebe işleri başına devâm ile ..." (Yıldız Perakende, MŞ, Dosya:5, Gömlek: 59).

nurdu. Burada şeyhülislâmın çalıştığı oda, biri büyük diğeri küçük iki namaz odası ve mühürdar odası vardı. Köşede eski tarihî Tekeli Köşkü yerinde binanın büyük ve meşhur arz odası bulunuyordu. Arz odası çepeçevre sedirlerle döşeliydi ve tavana II. Abdülhamid'in Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'ye hediye ettiği muhteşem bir avize asılıydı. Şeyhülislâm dairesinin bulunduğu katın büyük sofasından aşağıya inen bir merdiven vardı. Süleymaniye tarafında gömülü bir vaziyette olan alt kat, Haliç manzarasını tamamen alıyordu. Bina'nın Eyüp'e doğru uzanan kısmını Anadolu ve Rumeli kadıaskerlik daireleri ve kalem odaları teşkil ediyordu.¹⁰

Cumhuriyet döneminde şeyhülislâmlığın kaldırılması üzerine, kurum binası İstanbul Müftülüğü'ne tahsis edildi. Bu binanın en gösterişli kısmına da İstanbul Kız Lisesi taşındı. 1927 yılında çıkan bir yangında diğer binalarla birlikte harap olan lisenin bulunduğu kısmın yerine Avusturyalı mimar E. Egli'ye giriş kapısının sağında üç katlı olarak İstanbul Üniversitesi Botanik binası yapıldı. Ayrıca 15.000 m2 civarında bahçe de Bonatik Enstitüsü'ne verildi. Ancak Süleymaniye Külliyesi'nin Haliç'ten görünüşünü engelleyen bu yapının iki katı yıkıldı.¹¹

Bugün İstanbul Müftülüğü olarak kullanılan eski Fetvahane ve İstanbul Kadılığı'nın bulunduğu bina 1982-1985 yılları arasında tamamen yıktırılarak aslına uygun şekilde yeniden yapıldı. Ayrıca giriş kapısının hemen sağındaki iki katlı bina hâlâ yaklaşık 10.000 cilt sicilin muhafaza edildiği İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi olarak varlığını muhafaza etmektedir. Giriş kapısının solunda bulunan ve ayakta kalan diğer iki katlı kütüphane binasında ise, yazma ve matbu bütün muteber fetva kitapları başta olmak üzere, zengin fıkıh eserleri ile Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi defter ve belge koleksiyonları bulunmaktadır.¹²

III. Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Binasındaki Kitabe ve Levhalar

Günümüzde İstanbul Müftülüğü'nün faaliyetlerini sürdürdüğü Şeyhülislâmlık daireleri geniş bir bahçenin içinde bulunuyor ve buraya büyük bir cümle kapısından giriliyordu. Bu giriş kapısının dış tarafında Ağa Kapısı'nın şeyhülislâmlara tahsis edildiğini bildiren 1241 yılında yazılmış bir kitabe bu-

¹⁰ Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul (tarihsiz), s. 202

¹¹ Semavi Eyice, "Ağakapısı", *DİA*, I, 462-464.

¹² Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, IV, 362-363.

lunmaktadır. Bu kitabe, II. Mahmud devri kadıaskerlerinden meşhur hattat Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi tarafından celî talik hattıyla yazılmıştır. Kitabede hattatın imzası yoktur. 10 beyitten oluşan kitabenin metni şöyledir:

*Devleti dâim ola hazret-i Han Mahmud'un
Sâyesinde olup âsûde hemîşe ulemâ
Hakk-ı nimet ne imiş bilmeyenin hali budur
Ab-ı tîğ u kalemi kıldı ocağı itfâ
Âkibet yerlerin Allah nasîb etdi bize
Dar-ı Fetvaları itmiş idi anlar yağma
Nûr-ı adli ile mahv itti zalâm-ı zulmü
Rûz u şeb eyleyelim hüsrev-i devrâna dua
Hak-i pâ-y-i şeh-i devrâna teşekkür kıldı
İki cevher gibi tarihle İzzet-i füzelâ
Seyf ü hâmeyle idüp destini Mevlâ teyîd
Bir eline kılıç aldı bir eline Fetva
Nice nush itdiler ol şîrzime-i mekrûha
Ulemanın sözünü eylemediler isgâ
Ömrü oldukça mübarek ide bi'l-istihkâk
Müfti-i a'lem olan Tahir Efendi'ye Hüdâ
Melce-i ümmet ide haşre kadar bâbını Hak
Dura ol şâh-ı cihân tâ dura şer'-i Mevlâ
Ağa Kapısı'nı virdi bize Sultan Mahmud
Bâb-ı tezuîr idi Hak kıldı makam-ı iftâ.*

1241

Giriş kapısının iç tarafında yer alan kitabe ise II. Abdülhamid devrinde burada yapılan yeni inşa ve tadilat çalışmaları dolayısıyla yazılmıştır. Vakanüvis Lütfi Efendi tarafından kaleme alınan kitabeden anlaşıldığına göre giriş kapısı Sultan Abdülhamid tarafından tamir ettirilmiştir.

*Hazret-i Abdülhamid Han-ı diyanet-perverî
Hâmi-i bünyân-ı şer' itmiş hüdâvend-i mecîd
Kalmadı ahdinde ma'mûr olmadık hiçbir mahall
Mülkinin her cânibi müstağrak-ı feyz-i cedîd
Bâni-i sânisî olmuşdur bu bâb-ı muhkemin
Ol şeh-i iklim-i şevket, ol şehinşâh-ı vahîd
Rumeli sadrı iken Vak'anüvis Lütfi kulu
Eyledi tanzîm bu ebyâtı bî güft ü şenîd*

Üss-i şer' üzre kurulmuşdur binâ-yı şevketi
 Mihr-i adl ü re'fetinden âlem olmuş müstefid
 Merkez-i Fetvâ olan ez-cümle işbu daire
 Ceddi Mahmûd Han'ın ikdâmıyla olmuşdı bedîd
 Hük-m-i şer'-i Ahmedî icra olundukça Hüdâ
 Afiyetle ol şehin ikbâlini itsün mezîd
 Mısrâ-ı tarihini itdim Dürer'den iktibâs
 Eyledi ihyâ bu bâbı hazret-i Sultan Hamîd
 Mehmed Keşfi gafera lehu

Şer' iye Sicilleri Arşivi binası üzerinde bulunan kitabe de yine Sultan II. Abdülhamid döneminde arşiv binasının inşası dolayısıyla yazılmıştır. Arşiv binası, İstanbul'da bulunan mahkemelere ait sicilleri birarada muhafaza etmek için yaptırılmıştır:

Şeh-i taht-ı hilâfet hazret-i Abdülhamid Han'ın
 Vücûdî bâ'is-i âsâyış-i ümrân-ı âlemdir
 Binâ-yı devleti fikr-i metîni eyledi tecdîd
 Her işde mazhar-ı te'yîd-i Hak ol Şâh-ı a'zamdır.
 Bu dâr-ı dil-nişîni itdi ol Şâh-ı güzîn ihyâ
 Duâ-yı izdiyâd-ı ömrü ehl-i şer'e elzemdir
 Cemal-i itmâmına sa'y ile yazdım cevherin târih
 Sicill-i şer' i hıfza bu mahall bir cây-ı muhkemdir.

Mehmed Keşfi 1309

Alt katında Bab-ı Meşihat Arşivi'nin bulunduğu iki katlı kütüphane binasının kapısı üzerindeki kitabe ise 1306 yılında yazılmış olup kitabede kütüphane binasının "Kütüb-ı fıkıh ve fetâvâyâ mahall olmak" üzere yaptırıldığı belirtilmektedir:

Hâmi-i şer'-i metîn Şâh-ı Hamîdü'ş-şiyemin
 Hulk-ı şâhânesidir halkı ulûma teşvîk
 Kütüb-ı fıkıh ve fetâvâyâ mahall olmak için
 Tam tarihini Hüsnü dedi ehl-i ilme
 Lutfu oldı bu bina-yı nev'i inşâyâ sebeb
 Re'y-i müstahseni hoşnûdî-i Yezdânı taleb
 Yapdı bu beyt-i kemâli şeh-i pâkize neseb
 Bâb-ı Fetva'ya bu dâr-ı kütüb oldı enseb

Mehmed Keşfi gafera lehu (Sene 1306)

IV. Şeyhülislâmlık Arşiv Malzemesinin Değerlendirilmesi

Osmanlılarda modern anlamda tarih tetkiklerinin başladığı XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yazılı ve basılı eserlerin yanı sıra arşiv vesikaları da bu tetkiklerin vazgeçilmez bir parçası oldu. Osmanlı arşiv vesikaları pek çok tarih çalışmasının sağlam temellere oturtulmasını sağlayarak tarihî eserlerdeki bilgilerin tenkit ve tashihinde önemli bir rol üstlendi.

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden günümüze çok az arşiv malzemesi ulaşabildi. Özellikle Edirne ve Bursa'nın başkent olduğu yıllara ait arşiv malzemesi, bu dönemde yaşanan savaşlar ve yangınlar yüzünden yok oldu. Ancak Kanunî döneminden sonra (1520-1566) devletin istikrara kavuşması, saltanat kavgalarının son bulması ve müesseselerin gelişmesi üzerine arşiv malzemesi çoğalmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde arşiv vesikaları düzenli bir şekilde saklanır, önem derecesine göre atlas veya adi kumaştan yapılmış mahfaza ve torbalara konulur, defterler ise genellikle sandık ve depolarda muhafaza edilirdi. Savaş zamanlarında gerekli defterler ordu ile beraber götürülür, diğerleri ise mahzenlerde saklanırdı. Yangınlar yüzünden arşiv malzemesinin yok olmasını önlemek amacıyla bu malzemenin saklandığı mekânların kâgir yapı olmasına özen gösterilirdi. İstanbul'un fethinden sonra biriken evrak Yedikule civarındaki mahzende, daha sonraları bir kısmı Atmeydanı'nda Mahzen-i Atik'te, bir kısmı Topkapı Sarayı'nda ve Bâbiâli'ye yakın Tomruk Dairesi'nde, Maliye evrakı ise Sultanahmet'teki Çadır Mehterleri Kışlası'nda muhafaza edilirdi.¹³

Divan-ı Hümayun, Bab-ı Defteri, Defterhane, Ağa Kapısı ve Bâbiâli gibi görev mahalleri sabit olan müesseselerde üretilen arşiv malzemesi, daha iyi muhafaza ediliyor ve düzenli olarak yeni yöneticilere intikal ediyordu. Fakat gerek merkez ve gerekse taşrada kendi konaklarını resmî daire olarak kullanan vezir, kadiasker, kadı ve beylerbeyi gibi devlet görevlilerinin görev yerleri ve konakları sürekli değiştiğinden bunların ürettiği arşiv malzemesinin düzenli olarak saklanması ve haleflerine intikali mümkün olmamıştır. 1826 yılında Ağa Kapısı'nın şeyhülislâmlara, 1836 yılında da kadiaskerler ve İstanbul kâdılarının sabit bir mekân olarak tahsisinden önce, ilmiye sınıfına mensup yüksek dereceli bu bürokratlar da resmî faaliyetlerini kendi konaklarında sürdürüyorlardı. Bu sebeple bunlara bağlı müesseselerin düzenli bir kurum arşivi teşekkül etmedi. Ancak konakların yanı sıra çeşitli mahzenlerde, medrese ve camilerde bulunan arşiv malzemelerinin sonraki dönemlerde bir araya top-

¹³ Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 141-163.

lanması bunların bir kısmını yok olmaktan kurtardı. Bu arşiv malzemesinden bir kısmı Osmanlı merkez bürokrasisinin ürettiği büyük belge koleksiyonlarına sahip Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne intikal etti. Bu arşivde şeyhüislâm, kadiasker ve kadılara ait evrak ve defterlerin yanı sıra, bunlar tarafından merkeze yazılmış ve muamele görmüş evrak da muhafaza edilmektedir.

XVI ila XX. yüzyıllar arasında Şeyhüislâmlık, Rumeli Kadiaskerliği, Anadolu Kadiaskerliği, Nakibüleşraflık, İstanbul ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar, Eyüp) kadılıkları, Bab-ı Meşihat meclisleri ve diğer ilmiye sınıfı mensuplarının faaliyetlerini belgeleyen arşiv malzemesi ise günümüzde Şeyhüislâmlık (Bâb-ı Fetva) Arşivi ile İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde toplanmıştır. Şeyhüislâmlık Arşivi'ne nazaran daha düzenli ve periyodik arşiv malzemesine sahip olan Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde 9.872, Şeyhüislâmlık (Bâb-ı Fetva) Arşivi'nde ise 5.300 civarında defter bulunmaktadır.

Bugün İstanbul Müftülüğü'ne bağlı olarak faaliyet gösteren bu iki arşivden Şeyhüislâmlık Arşivi'ne ait malzemenin bir kısmı XIX. yüzyılda arzuhalci odasında saklanırken diğer bir kısmı kâgir bir yapıda muhafaza edilirdi. Fakat bu yüzyılın başında meydana gelen bir yangın Bâb-ı Fetva'nın yarım asırlık arşiv malzemesini tamamen yok etti. Nitekim bugün 1826 yılından 1870'li yıllara kadar olan döneme ait defter ve evrak türü arşiv malzemesi bu arşivde mevcut değildir. Bâb-ı Fetva'nın ilga edilmesinden sonra, bu müesseseye ait arşiv malzemesi Şer'îye Sicilleri Arşivi altındaki bir mahzende çok kötü şartlar altında muhafaza edildi ve bunların bir kısmı yok oldu.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen yangın ve ihmallerden kurtulup günümüze ulaşabilen arşiv malzemesi yine de önemli bir yekûna ulaşmaktadır. Bu arşiv malzemesinin defterler kısmı 1991 yılından itibaren tasnif edilmeye başlanmış ve bu çalışmalar on yıl kadar sürmüştür. Bu süre içinde beş binin üzerinde defter, provenans sistemine göre (malzemenin üretildiği kurum esas alınarak) tasnif edildi ve tasnif edilen defterlerden bir kısmı Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin boş olan dolaplarına yerleştirildi. Geri kalan kısmı ise İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde muhafaza edildi. Ayrıca Şeyhüislâmlık (Bâb-ı Fetva) Arşivi'nde 1991 yılından buyana 50-60 bin civarında evrak da dosyalara yerleştirildi. Üst üste yığılı bir şekilde zarflar içinde muhafaza edilen belgeler ay ve yıl esasına göre tasnif edildi.

Şeyhüislâmlık Arşivi'ne ait malzemenin bir kısmını da bünyesinde barındıran ve halen İstanbul Müftülüğü'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Şer'îye Sicilleri Arşivi ise İstanbul'un en önemli tarihî arşivlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nde merkezî arşivler kurma düşüncesinin ortaya çıkmasından yaklaşık yarım yüzyıl sonra kurulan Şer'îye Sicilleri Arşivi, kuruluş gayesi ve faaliyetleri bakımından kendinden önceki arşivlerden ayrı bir yere ve öneme sahiptir.

İstanbul cami ve medreselerinde yüzyıllarca dağınık olarak kalan sicillerin muhafazası için 1892 (1309) yılında Bâb-ı Fetva dahilinde 5.000 sicil alabilecek genişlikte kâgir olarak bir arşivin kurulmasına karar verildi. Bunun üzerine Bâb-ı Fetva'nın deniz cihetinde bir yer tespit edilerek keşif defteri ve planları hazırlandı. Ancak zeminin sağlam çıkmaması üzerine Bab-ı Meşihat giriş kapısının bitişiğindeki mahzenlerin yeri uygun görülerek arşivin daha geniş olarak yapımına başlandı.¹⁴

31 Temmuz 1892 (6 Muharrem 1310) tarihinde Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi, Bâb-ı Fetva'da şer'î mahkeme sicillerinin muhafazasına mahsus olarak inşa edilen binanın cephesine konulmak üzere kendisinin yazdığı şiiir tuğra ve arma ile tezyin edilerek mermere hakk ettirilmesini arz etti. 2 Ağustos 1892 (8 Muharrem 1310) tarihinde bu arz padişah tarafından onaylandı. Padişah ayrıca Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'yi taltif maksadıyla bu durumu izah eden bir ibarenin de kitabeye eklenmesini istedi.¹⁵

Şeyhülislâmın 5 Aralık 1892 (15 Cemaziyelevvel 1310) tarihli bir arz tezkiresinden Şer'îye Sicilleri Arşivi için hususi olarak hazırlanan kütüphane ve yazıhane takımlarının tamamlandığında arşive konulacağı anlaşılmaktadır. Arşiv dolapları da getirilip binaya yerleştirildikten sonra dağınık olarak medrese, cami ve kütüphanelerde bulunan siciller peyder pey Şeyhülislâmlığa getirilerek önceden belirlendiği gibi ilgili mahkeme adının bulunduğu dolaplara yerleştirildi.

Resmî kayıtlarda arşivin kuruluş gayesi "Dersaadet ve Bilad-ı Selase Mehâkim-i Şer'iyyesi Sicillatının hüsn-i muhafazası" şeklinde tanımlandı. Arşivin idaresi de Bâb-ı Fetva'da tesis olunan Sicillat-ı Şer'îye Dairesi'ne tevdi edildi. Dairenin görevi, İstanbul mahkemelerinden toplanan şer'îye sicillerini muhafaza etmek, muameleleri bitmiş sicillerin arşive düzenli bir şekilde getirilmesini sağlamak, mahkemelerin arşive yaptığı müracaatlarda istenilen belgenin suretini çıkarmak ve arşiv muamelelerinin yürütülmesini sağlamaktır.

¹⁴ Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nin kuruluşuna ait bilgi ve belgeler için bkz: Bilgin Aydın, "Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer'iyye Sicilleri Arşivinin Kuruluşu", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (1999), s. 55-58.

¹⁵ Padişahın, Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi'yi taltifi hakkında belgede şu ifadeler yer almaktadır: "Hicret-i seniyye-i nebeviyyenin bin üç yüz dokuz senesinde bâ-irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahi Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi'nin taht-ı nezaretinde olarak inşa edilmiş olan işbu binanın nezd-i hümayun-ı mülukânedeki karin-i pesend olduğu efendi-i müşarun ileyhe iltifât-ı mahsus olmak üzere ber mantuk-ı emr u ferman-ı cenab-ı hilâfet-penahi iş bu mahalle hakk ve tahrir edilmiştir" (BOA, Y. EE, nr. 78/52, lef 1; Y. MTV, nr. 71/100)..

Şer'iye Sicilleri Arşivi, Osmanlı döneminde "Şer'î Siciller Mahzeni" ismi ile anıldı. Bugün arşivin girişinde yer alan ve duvarda asılı bulunan ta'lik bir levhada, arşiv Arapça olarak "Hazînetü's-Sicil li'l-mehâkimi's-şer'iyye" ismiyle kayıtlıdır. Sicillat-ı Şer'îye Dairesi'nde görev yapacak olan memurların vazifelerini ihtar mahiyetinde, Arapçası ta'lik, Türkçesi rik'a hafla yazılmış olan ve bugün Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin bir numaralı odasında asılı bulunan bir levhada ise şu iki beyit yazılıdır:

*Ey muhafız! Burasıdır Şer'î Siciller Mahzeni
Selefine mer'iyetle halef eylediler seni
Çıkarıldıkça hem aslından müteferriasını
Yazmalısın menfa'at-ı ibâd çün göreyim seni*

8 Nisan 1924 tarihli kanun ile şer'îye mahkemelerinin lağvedilmesi üzerine İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıkları ve mülhakatına ait olup henüz Şer'îye Sicilleri Arşivi'ne intikal etmemiş diğer siciller de buraya nakledildi. Şeyhülislâmîğe bağlı olarak faaliyet gösteren Sicillat-ı Şer'îye Dairesi, Bâb-ı Fatva'nın lağvından sonra ise İstanbul Müftülüğü'ne bağlı bir memuriyet olarak faaliyetlerine devam etti. Bu dönemde Sicillat-ı Şer'îye Dairesi mahkemelerden intikal eden sicillerin Şer'îye Sicilleri Kayıt Defterleri başlığı altında 22 ciltten oluşan bir kataloğunu hazırladı.¹⁶

Ancak İstanbul ve Bilad-ı Selâse (Galata, Üsküdar ve Eyüp) kadılıkları ve bunlara bağlı diğer kadılıklara ait sicillerin az da olsa bir kısmının intikalinin gerçekleşmediği ve pek çok kütüphane, medrese ve camide halen sicillerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Şeyhülislâmlık Arşivi tasnif çalışmaları sırasında Üsküdar Kadılığı'na ait bazı sicillerin Üsküdar Valide Camii'nin dolaplarında bulunduğu tespit edilerek bunlar arşive nakledildi. Burada bulunan diğer sicillerle Üsküdar sicilleri de kataloğun mahkeme sicilleri kısmına eklendi.¹⁷

Şer'iye Sicilleri Arşivi, Sicillat-ı Şer'iyye Dairesi ismiyle Bab-ı Meşihat'a bağlı olarak kurulmuş bir müessese olduğu için bu iki müessesenin arşiv malzemesi de birbirini tamamlar mahiyettedir. Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen ve Sicill-i Ahval Müdüriyeti'ne ait olan ulema sicil dosyaları, mü-

¹⁶ 1988 yılında 22 ciltlik Osmanlıca katalog, Ahmet Akgündüz tarafından yayınlandı. Bkz. *Şer'îye Sicilleri*, İstanbul 1988.

¹⁷ Üsküdar sicilleri için bkz. İsmail Kurt-Bilgin Aydın "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 101, (1996), s. 205-216.

derris, naip, müftü, dersiam ve mahkeme kâtibi gibi ilmiye sınıfına mensup şahısların personel bilgilerini ihtiva etmekte olup bu tür malzemenin önemli bir kısmının suretleri de yeni tasnif edilen defterlerde bulunmaktadır.¹⁸ Ayrıca Rumeli ve Anadolu kadıaskerliklerinin Şeriyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan sicil ve ruznamçe defterlerini bilgi ve muamele kayıtları bakımından tamamlayacak olan yeni defter serileri de Şeyhülislâmlık defterleri arasında yer almaktadır. Bunlar kadıaskerlerin muharrem ve recep ayında akdettikleri divanlara ait divan defterleridir. Görüldüğü gibi hem kurumsal hem de arşiv malzemesi bakımından organik olarak birbiriyle ilişkili olan bu iki arşiv, aslında bir bütünün parçalarıdır. Bu bakımdan da yapılan bu tasnif ve kataloglama çalışması neticesinde Şeyhülislâmlığın merkez daireleri, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıkları ile bağlı mahkemelerin ürettiği malzeme bir bütün olarak araştırmaya açılmış olacaktır.

¹⁸ Bu dosyalar özet halinde Sadık Albayrak tarafından yayımlandı. Bkz. *Son Devir Osmanlı Uleması*, 1-3, İstanbul 1980; 4-5, İstanbul 1981. Ayrıca Hümeýra Zerdecî tarafından yeniden bir kataloğu hazırlandı. Bkz *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arşivcilik Bölümü, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1998.